

**ДО ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
УГОРСЬКИХ *VIZSGA*, *VIZSGÁL*:
ПОЛЕМІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ЕТИМОЛОГІЇ,
ЗАПРОПОНОВАНОЇ ЛЮБОРОМ КРАЛИКОМ**

Оксана Ковач

Стаття Любора Кралика *Ungarisch vizsga, vizsgál: Versuch einer Slawischen Etymologie*, що побачила світ у часописі *Studia Etymologica Cracoviensia* (Králík 2014), присвячена етимології угорських слів *vizsga* ‘дослідження, іспит’ та *vizsgál* ‘досліджувати, екзаменувати’. Такі дослідження актуальні і важливі, оскільки не тільки продовжують науковий дискурс зокрема серед угорських етимологів-славістів, започаткований О. Ашботом, Я. Меліхом та І. Кніежею, але, ставлячи завдання пошуку конкретних етимологій, часто призводять до постановки нового кола питань у галузі історії слов'янських запозичень в угорській мові.

У даній етимологічній розвідці походження угорського дієслова *vizsgál* пояснювалося як дериват іменника *vizsga*, що виник у епоху мовного відродження. Етимологія *vizsga* у свою чергу виводиться зі слов'янського **vyžega/*vyžьga/*vyžiga* ‘випалювання, очищення та випробування вогнем дорогоцінних металів (срібла та золота)’ (~ слов'янське **vy-žegti*, ітератив **vy-žigati* ‘випалювати’ < спільнослов'янське **žegti*). Для уг. *vizsga* припускається слов'янський етимон з російського *выжега, выжига* ‘прожилки чистого срібла, що залишаються після випалювання руди’.

У тому ж номері часопису *Studia Etymologica Cracoviensia*, з'явилась рецензія Андраша Золтана, у якій докази такої трактовки етимології *vizsga* визнаються переконливими. Єдине суттєве зауваження у рецензії стосується питання первинності уг. *vizsga, vizsgál*: “Критичні зауваження стосуються деяких деталей словотвору. Виглядає більш вірогідним, що угорське слово *vizsgál* ‘досліджувати, екзаменувати’ було запозичене безпосередньо зі слов'янського **vyžigati* ‘палити; випробовувати вогнем’, а іменник *vizsga* ‘іспит’ був утворений пізніше на основі цього дієслова” (Zoltán 2014).

Докази Любора Кралика, на перший погляд, видаються логічними і переконливими, проте більш уважний аналіз історії розвитку семантики та морфології цих угорських слів, виявляє цілий ряд протиріч у доведенні походження *vizsga*, *vizsgál* від слов'янського кореня **vy-žigati* та ставить під сумнів припущення про *выжега*, *выжига* як можливий етимон для *vizsga*. Приводом для нашої поглибленої перевірки етимології уг. *vizsga* також послужила відсутність у статті Л. Кралика посилань на дані інших слов'янських мов.

Існування українського слова *вижга* є лінгвістичним фактом, який не був врахований Л. Краликом для доведення етимології уг. *vizsga*. У словниках української мови слово *вижга* фіксується з двома значеннями: 1. 'золото, або срібло, здобуте випалюванням', 2. 'випалене місце' (Желеховский 1886: I, 74; ЕСУМ: II, 191; СУМ: I, 395). Виявлення і залучення українського *вижга*, семантика якого тотожна з російським *выжега*, *выжига*, могло б зняти ряд питань, коли мова йде про джерело запозичення угорського слова. Якщо повністю слідувати припущенню Л. Кралика про походження уг. *vizsga*, то це слово найімовірніше могло б бути запозичене саме у цій формі, тобто з українського *вижга*, оскільки фонетична форма українського *вижга* ідентична угорському *vizsga* – таким чином знімалася б потреба шукати пояснення фонетичним змінам, які мали б відбутися після адаптації слов'янського слова угорською мовою. Проте крім вищезгаданого зауваження ми ще стикаємося зі значно більшими проблемними питаннями – проблемою семантики уг. *vizsga*, *vizsgál*, а також з ключовим питанням морфологічної належності уг. *vizsga* до іншої частини мови у минулому (до кінця XIX ст.), що не бралось до уваги ні у статті Любора Кралика, ні у рецензії Андраша Золтана. Наявність таких невіршених питань при розгляді конкретних етимологій ставить під сумнів достовірність висновків, до яких прийшли як автор етимологічної статті, так і її рецензент.

Залучення нових даних, зокрема української мови, та урахування фактів історичного розвитку семантики та морфології уг. *vizsga*, *vizsgál*, спонукало нас до більш докладного розгляду аргументації щодо походження даних угорських слів, а також до продовження незалежного дослідження етимології уг. *vizsga*, *vizsgál*.

Слід зазначити, що в угорських історичних словниках для *vizsga* не фіксується семантика ‘золото, або срібло, здобуте випалюванням’ (ми навіть не знаходимо опосередкованих слідів цього значення; з таким значенням вживається угорський іменник *próba*). Для уг. *vizsgál* у сучасній мові основним та первинним є значення ‘досліджувати’. Л. Кралик пояснює розвиток сучасної угорської семантики у цих словах метафорою, яка могла виникнути у тексті *Біблії*. Для підтвердження такого припущення автором наводяться паралелі з німецької та англійської мов, у яких слова нім. *Feuerprobe*, англ. *test*, первинні значення яких були пов’язані з палінням, отримали відповідну вторинну семантику ‘судове розслідування, допит, іспит’. Л. Кралик вважає, що відрпавною точкою для утворення такого значення у німецького *Feuerprobe* послужила цитата з *Біблії* у перекладі Лютера “Для срібла топильна посудина, а горно для золота, Господь же серця випробовує” (Proverbia 17.3).¹

Варто принагідно зауважити, що, очевидно, шлях розвитку такої семантики в англійській і німецьких мовах не зводився до однієї цитати з *Біблії*, а був більш складним. Матеріал багатої внутрішньобіблійної фразеології вказує на те, що така семантика могла зародитися і була пов’язана зі стійким виразом (фразеологічним зворотом) *проводити через вогонь, пройти/проходити вогонь (і воду)* (незалежно від того, яке оціночне навантаження він мав у різних книгах Старого та Нового Заповітів). У тексті *Біблії* фразеологізм *проводити через вогонь, пройти/проходити вогонь (і воду)* – досить частотний та продуктивний, в свою чергу він є відображенням відповідного давнього звичаю. У свою чергу біблійне *проводити через вогонь, пройти/проходити вогонь* (див. Numeri 31.23; Deuteronomium 18.10; Regum IV, 16.3, 17.17, 21.6, 23.10; Paralipomenon II, 28.3, 33.6; Psalmi 65.12; Sapientia 16.19, 16.22, 16.23; Ecclesiasticus 15.16; Isaias 43.2; Jeremias 32.35; Ezechiel 16.21, 20.26, 20.31, 23.37; Daniel 3.94; Amos 7.4; Zacharias 13.19; Malachias 3.2–3; Ad Corinthios I, 3.13 тощо) часто семантично переплітається з метафорою “очищення у вогні, як золото та срібло очищується з руди”, наприклад:

¹ Для зручності як українських так і угорських читачів назви книг *Біблії* ми подаємо латинською мовою.

кожну річ, що видержить в огні, перепроводите через огонь, і стане чиста, тільки перше очищальною водою очиститься; а все, що не видержує огню, перепроводите через воду (Numeri 31.23);

Як збирають срібло, і мідь, і залізо, і оливу, і цину до середини горна, щоб дмухати на нього огнем, щоб розтопити, так зберу у Своїм гніві та в люті Своїй, і покладу, і розтоплю вас! (Ezechiel 22.20);

І зібралися сатрапи, заступники, і підсатрапи, і цареві радники, та й побачили тих мужів, що огонь не мав сили над їхнім тілом, і не опалився волос їхньої голови, і їхні плащі не змінилися, і запах огню не ввійшов у них (Daniel 3.27);

то буде виявлене діло кожного, бо виявить день, тому що він огнем об'являється, і огонь діло кожного випробує, яке воно є (Ad Corinthios I, 3.13).

Тема семантичних та метафоричних зв'язків у тексті Біблії між *проводити крізь вогонь* – *випробовувати* – *очищати* – *очищати золото і срібло випалюванням* важлива для дослідження біблійної фразеології, але сама по собі вона ніяким чином не проливає світла на припущення Л. Кралика про етимологію уг. *vizsga* зі слов'янського, зокрема російського *выжига*. З одного боку через те, що на слов'янському ґрунті, зокрема в українській та російській мовах, слово **vyžigati* та його деривати не отримали семантики, пов'язаної з 'перевіряти, досліджувати', а з другого – у давніх слов'янських текстах Біблії **vyžigati* не вжито у метафоричному значенні і не зустрічається у тих контекстах, де мова йде про 'випробування'. Тим більше маловірогідно, щоб запозичений слов'янський іменник *выжига* почав функціонувати в угорській мові як прикметник.

У давніх угорських текстах Біблії *vizsgál* не зустрічається зі значенням 'палити'. У наведеній Л. Краликом цитаті з угорської Біблії різна первинна семантика для *próbal* 'випалювати' та *vizsgálója* 'суддя' скоріше підтверджується, навіть не зважаючи на наявність метасемантики:

Az olvasztótégely az ezüst számára van, és a kemencze az aranyéra; a szívek vizsgálója pedig az Úr [vizsgálója = суддя – прим. O.K.] (Proverbia

17.3, Біблія Каролі). Поп. *sicut igne probatur argentum et aurum camino ita corda probat Dominus* (Вульгата); *Mint az ezüst megpróbáltatik tűzzel, és az arany kemenczében: úgy a sziveket megpróbálja az Úr* (Біблія Калді).

У перших перекладах Біблії на угорську мову Каролі і Калді слово *vizsgál* численну кількість разів зустрічається у своєму прямому значенні *досліджувати, простежувати, виявляти, проводити судове розслідування, наприклад*:

És a bírák vizsgálják meg jól a dolgot, és ha hazug tanú lesz a tanú, aki hazugságot szólt az ő atyjafia ellen (Deuteronomium 19.18);

Akkor monda Saul a népnek, mely vele volt: Nosza vegyétek számba a népet, és vizsgáljátok meg, ki ment el mi közülünk (Regum I,14.17);

Azért gyalog menék fel a völgyben éjjel és vizsgálgatám a kőfalat, azután megfordultam és bementem a völgy kapuján, és hazatértem (Nehemia 2.15);

Hogy békóba teszed lábaimat, vigyázol minden én utamra, és vizsgálod lábamnak nyomait? (Job 13.27).

Якщо порівняти сучасні значення *vizsgál* зі значеннями цього слова у XIX ст., а саме у *Словнику угорської мови*, то можна помітити, що за століття його значення зазнали деяких змін – у сучасній мові семантика ‘birálat, ítélet végett tudakoz, meghányvet, fontolgat’ (CzF.: VI, 1152) втратилася.

Дані *Словника угорської мови* у порівнянні з сучасними словниками показують, що особливо значних семантичних та морфологічних змін зазнало слово *vizsga*. Ще у другій половині XIX ст. це слово було прикметником (діеприкметником) (у сучасній угорській мові це – іменник), першим значенням якого було ‘уважний, прискіпливий, спостережливий, пронизливий’, напр., *priskiplivий дослідник, прискіпливий нишпорка; прискіпливий погляд*. Автори словника вважали “нову” моду вживати це слово у якості іменника замість *vizsgálat* помилкою: “(vizs-g-a v. vizs-og-a) mn. tt. vizsgá-t. Aki valamit különösen figyelem alá vesz, megvigyáz, hogy bizonyos tudomást, ismeretet szerez-

zen állapota, mivolta felől; kutató, fürkésző, fityésző. Más kiejtéssel: visga. Az újabb korban fölelevenített szók közé tartozik. *Vizsga kéme*, *örök*. Átv. *vizsga szem*, *vizsga tekintet*. Divatba jött főnevül is használni 'vizsgálat' helyett; de ezt nem helyeselhetjük; mert a magyar a mellék- és főnevet – a részesülők kivételével – nem szereti összezavarni..." (CzF.: VI, 1151–1152).

На наш погляд, існує цілий ряд вагомих аргументів як у плані фонетики, так і семантики, які приводять пошуки етимології уг. *vizsga*, *vizsgál* до давньоукраїнського гнізда слів, пов'язаних зі слов'янським коренем *vōd-*. Маємо на увазі давньоукраїнське слово **віжъ* 'присяжний пристав, у справах, що підлягали судові воевод і повітових старост; арбітр, посередник; возний; слідчий' (Желеховский 1886: I, 105; Тимченко 1930–1932: I, 248; Шевельов 2002: 563; ЕСУМ: I, 396). Це слово вперше засвідчено у 1430 р. та часто зустрічається разом з дериватами **вижове*, **вижованное*, **вижованье* у мовних пам'ятках до XVII ст. включно. Як слово народної мови засвідчено у словниках Ф. Піскунова кінця XIX-го (1882) і Д.І. Яворницького (1920) та як застаріле у словнику Є. Желехівського та С. Недільського (1886). Іменник **віжъ* походить від давнішого **вѣжъ* 'знавець законів' (1400), що утворене від дієслова **vōdōti* 'знати' (ЕСУМ: I, 396), пор. також *вѣжа*, *вѣжъ* 'знавець', *вѣжливыи* 'обізнаний' (Срезневский 1893–1903: I, 483), укр. *відати*, рос. *ведать*, також *віжа* 'знання', *віжливий* 'обізнаний' (Желеховский 1886: I, 105). Ю. Шевельов та Я. Рудницький схилилися до думки про походження **віжъ* від дієслова **vidōti* (Рудницький 1962–1972: I, 386) та вважали це слово спорідненим з польським *widz* 'свідок' (Шевельов 2002: 563), проте таке припущення стикається з цілим рядом протиріч, на відміну від доказів про походження **віжъ* від **vōdōti* 'знати'.

В етимологічному словнику угорської мови перша фіксація *vizsgál* датується 1531 р., *vizsga* – 1804 р. (TESz: III, 1169). Це словотвірне гніздо вважається невідомим за походженням, проте заслуговує на увагу переконливе припущення авторів словника про його спорідненість зі словотвірним гніздом *vizslál* (1631) 'досліджувати, простежувати, шукати', *vizslat* (1779) 'перевірка' (до цього гнізда угорські етимологи відносять також *vizsla*² (1350) 'мисливський пес') на під-

² Іменник *vizsla* вимагає окремого розгляду і подальшого дослідження, оскільки цей іменник, що називає певну породу мисливських псів поширений у багатьох

ставі їхньої семантичної близькості та фонетичних показників. У випадку обох словотвірних гнізд словотвірним формантам (суфіксам) можна знайти пояснення на угорському ґрунті: для *vizsgál* (*vizsga*) – це ітеративний суфікс – *gál* (*kál*) (пор. *borongál*, *keresgél*, *írdogál*, *járdogál*, *irkál* тощо). Так само для словотвірного гнізда *vizslál* (*vizslat*) – дієслівний формант *-l-* (*lál*) можливо ідентифікувати як угорський зі значенням ітеративності (*számlál*, *gyomlál*, *szaglál*). Для угорських етимологів проблема походження кореня *vizs-* була головною перешкодою для того, щоб розглядати слова з ідентичною семантикою *vizsgál*, *vizsga* та *vizslál*, *vizslat* як споріднені.

Аргументи фонетики та семантики дозволяють нам також припустити, що угорські слова *vizsgál*, *vizsga*, *vizslál*, *vizslat* споріднені, тобто мають спільний корінь *vizs-*. З огляду на вищевказані докази є вагомі підстави для припущення, що для угорських слів *vizsgál*, *vizsga*, *vizslál*, *vizslat* давньоукраїнське **vižь* (з **võdõti* ‘знати’) ‘присяжний пристав, у справах, що підлягали судові воевод і повітових старост; возний; слідчий’ є потенційним етимомом. Ключовими аргументами для такого припущення служать близькість семантики в угорських словах і давньоукраїнському слові – семантика, пов’язана з ‘досліджувати, розслідувати, простежувати, перевіряти’, – спільна (див. “*vizsgál*, 1. Valamit különös figyelemmel, vigyázattal, részletesen, körül-ményesen stb. kutat, szemlél, fürkész... Minden szögöt, zugot megvizsgál-ni. A lopásról gyanús embernek mindenét kivizsgálni. 2. Birálat, ítélet végett tudakoz” [...] “Vizsga kémek, örök. Átv. vizsga szem, vizsga tekin-tet...” – CzF.: VI, 1151–1152), а також докази на рівні фонетики.

Ранні переклади *Біблії* на угорську мову підтверджують для *vizsgál* семантику, пов’язану з ‘судовим розслідуванням’. Ймовірно між давньоукраїнським **vižь* та уг. *vizsgál*, *vizslál* існувала проміжна ланка – слово, яке не збереглося і не було зафіксоване (знайдене) у давніх текстах. Таким словом могло бути українське дієслово з коренем *viž-*, яке реконструюється як **vižovati*, оскільки на існування у минулому такого дієслова (можливо і не одного) вказують давньо-український дієприкметник **вижованное* та віддієслівний іменник **вижованье* (Тимченко 1930–1932: I, 248). Сучасний угорський

слов’янських мовах. Можливо включення цього слова до словотвірного гнізда *vizslál*, *vizslat* можна пояснити міжмовною омонімією.

іменник *vizsga*, який у старих угорських словниках фіксується як прикметник, що навіть мав форми суперлативу, очевидно, походить від дієприкметника, тобто вихідною формою цього слов'янського запозичення в угорській мові було дієслово *vizsgál*.

Таким чином в угорських *vizsgál*, *vizsga*, *vizslál*, *vizslat*, які ми розглядаємо як угорські утворення від запозиченого давньоукраїнського дієслова з коренем *віж-*, відбитий давньоукраїнський рефлекс **ǫ → i*, фонетичний процес, що на більшості українських територій завершився у період з XI до XIII ст. Своєрідний розвиток семантики праслов'янського кореня **vǫd-* (**vǫddǫti* 'знати') у давньоукраїнській, який відбито у **віжсь*, є унікальним для слов'янського континууму. Такий розвиток семантики разом з давньоукраїнськими фонетичними особливостями дозволяє висунути обґрунтоване припущення про давньоукраїнський етимон для угорських дієслів *vizsgál*, *vizslál*.

ЛІТЕРАТУРА

- Желеховский, Е. / Żelechowski, E. [a 2. kötet szerzői: Желеховский, Е. – Недільський, С. / Żelechowski, E. – Niedzielski, S.] 1886, *Малоруско-німецький словар: Ruthenisch-deutsches Wörterbuch I–II*. Львів / Lemberg: З друкарні тов. им. Шевченка / Druckerei des Szewczenko-Vereines.
- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I*–. Київ: Наукова думка, 1982–.
- Пискунов, Ф. 1882, *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан*. Киев, изд. 2-е.
- Рудницький, Я.Б. 1962–1972, *Етимологічний словник української мови*. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук.
- Срезневский, И.И. 1893–1903, *Материалы для словаря древнерусского языка I–III*. Санкт-Петербург.
- СУМ – Білодід, І.К. (ред.), *Словник української мови I–XI*. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Тимченко, Е. (ред.) 1930–1932, *Історичний словник українського языка II/1–2*. Харків–Київ: Держ. вид-во України – Українська радянська енциклопедія.
- Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта. [Shevelov, G. Y. 1979, *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Winter.]
- Яворницький, Д.І. 1920, *Словник української мови*. Катеринослав.
- CzF. – Czuczor, G. – Fogarasi, J. *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest: Athenaeum, 1862–1874.

- Králik, L. 2014, Ungarisch *vizsga, vizsgál*: Versuch einer Slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19. Kraków, 205–210.
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Zoltán, A. 2014, “Einige Bemerkungen zu Ľubor Králik Slawischer Etymologie von Ung. *vizsga, vizsgál*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19. Kraków, 211–213.